

การเปลี่ยนแปลงความหมายของกามโรคในสังคมไทยทศวรรษ 2400-2440

The Changing Concept of Sexually Transmitted Disease in Thai Society, 1860s-1900s

ชาติชาย มุกสง¹

บทคัดย่อ

บทความนี้ศึกษาด้วยวิธีการทางประวัติศาสตร์วิเคราะห์หลักฐานชั้นต้นคัมภีร์เวชศาสตร์โบราณของโรคเกี่ยวกับอวัยวะเพศอย่างคัมภีร์ประเมหะ ทูราวสา และเอกสารการแพทย์แผนตะวันตกร่วมสมัยในศตวรรษที่ 19 โดยประสงค์จะอธิบายให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงของการให้ความหมายจากโรคทางกายที่เกิดขึ้นกับอวัยวะเพศที่อธิบายตามทฤษฎีธาตุตามแนวคิดการแพทย์แผนไทยว่าเป็นเพียงความผิดปกติของโรคที่ไม่เกี่ยวกับความประพฤติผิดทางศีลธรรมเกี่ยวกับเรื่องเพศดังกล่าวอธิบายภายหลังได้รับมุมมองการอธิบายตามแบบการแพทย์แผนตะวันตก ที่ให้ความสำคัญกับสาเหตุของโรคมาจากการมีเพศสัมพันธ์ที่นอกเหนือบรรทัดฐานของสังคมหรือผิดศีลธรรม และทำให้ความเจ็บป่วยกลายเป็นกามโรคที่ถูกให้ความหมายเชิงตีตราว่าเกิดจากความเสื่อมทางศีลธรรมอันดีของผู้ป่วยที่ทำให้เกิดโรครุนแรง จนกลายเป็นมาตรฐานทางศีลธรรมที่ทำให้กามโรคกลายเป็นมาตรฐานทางศีลธรรมของสังคมไทยขึ้นในราวกลางคริสต์ศตวรรษที่ 19 เป็นต้นมา

คำสำคัญ: กามโรค คัมภีร์เวชศาสตร์ ศีลธรรม

Abstract

This article uses historical methodology to analyze primary sources - in this case - the traditional medical treatise concerning the genital diseases, to be named, the book *Parahmeha* and *Turawasa*. Apart from this, western medical documents from the 19th century could be counted as primary source for this article. This article tries to explain the changing meaning of the genital diseases from a normal disease according to Thai medical theory to a disease causing by sexual wrongdoing according to western medical theory. Sexual wrongdoing thus was seen as a cause of genital diseases, which in turn were interpreted as a moral decline of the patients. This can explain, how Sexually Transmitted Disease (STD) or venereal disease turned to be a moral measure in the Thai society around the middle of the 19th century.

Keywords: Sexually Transmitted Disease (STD), Thai traditional medicine treatise, Moral

บทนำ

การศึกษาประวัติศาสตร์ของโรคแนวทางหนึ่งที่นิยมกันในแขนงของประวัติศาสตร์การแพทย์คือการสืบสาวหาความเป็นมาของโรคที่เปลี่ยนแปลงมาในอดีต โดยเฉพาะการค้นหาคำอธิบายและคำอธิบายโรคของผู้ป่วยในอดีตที่เข้าใช้ทำความเข้าใจและจัดการความสัมพันธ์ทางสังคมที่เกิดจากความเจ็บป่วยด้วยโรคนั้น คือเป็นแนวทางการค้นหาคำอธิบายหรือการจำแนกของโรคที่ปรากฏในเอกสารในอดีตว่า เป็นโรคใดและตรงกับโรคใดในปัจจุบัน หรือเปลี่ยนความหมายหรือการ

¹ อาจารย์ประจำภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

จำแนกไปเป็นโรคใดไปแล้ว รวมทั้งการหาการเปลี่ยนแปลงความหมายของโรคในช่วงเวลาต่างๆ ด้วย (John Burnham, 2005. pp. 71-76)

ในสังคมไทยการค้นหาคำความหมายในอดีตของโรคจากหลักฐานร่วมสมัยที่ใช้สอบทานถึงการอธิบายความหมายแก่กันก่อนจะมีความหมายในปัจจุบันนั้นมีการศึกษากันน้อยมากเท่าที่มีก็คือการค้นหาคำว่าบุคคลสำคัญเช่นกษัตริย์และผู้นำป่วยด้วยโรคอะไรและมีผลต่อสถาบันทางการเมืองของชนชั้นนำอย่างไรมากกว่า ดังปรากฏว่ามีงานบุกเบิกของการมองด้วยมุมมองทางการแพทย์งานของ นพ. วิชัย โชควิวัฒน์ เรื่อง เจ้าฟ้ากั๋งประจวบด้วยพระโรคใดกันแน่ แม้จะเป็นงานเขียนเชิงสารคดีก็ตาม แต่ที่น่าสนใจก็คือการนำเอาความรู้ทางการแพทย์ไปวิเคราะห์โรคจากที่ปรากฏในหลักฐานประวัติศาสตร์ ซึ่งนับได้ว่าเป็นการบูรณาการความรู้มาใช้ในการศึกษาอย่างน่าสนใจ และอาจเป็นแนวทางให้มีการทำงานร่วมกันระหว่างหมอและนักสังคมศาสตร์ก็ได้ ซึ่งเสนอข้อถกเถียงว่าโรคที่เจ้าฟ้ากั๋งประจวบดังที่ปรากฏในพงศาวดารและบันทึกชาวต่างชาติน่าเป็นกามโรคที่เกิดจากเชื้อซิฟิลิสอันเป็นโรคที่ติดต่อทางเพศสัมพันธ์ของชนชั้นสูงในยุคการค้าของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้และทั่วโลกในศตวรรษที่ 16 เป็นต้นมา (วิชัย โชควิวัฒน์, 2542, 83-90)

ส่วนงานวิทยานิพนธ์ของ มธุรส ศิริสถิตย์กุล (2544) เรื่อง การเมืองในการสร้างอัตลักษณ์ของกลุ่มผู้ติดเชื้อเอชไอวีในจังหวัดเชียงใหม่ ซึ่งมีอยู่หัวข้อหนึ่งที่เป็นการศึกษาประวัติศาสตร์การเข้ามาและการแพร่กระจายของโรคเอดส์ในสังคมไทยผ่านการติดต่อทางเพศสัมพันธ์ที่มีการตีตราทางศีลธรรมของคนเป็นโรคในช่วงประมาณทศวรรษ 2530-2540 ไว้ด้วย แม้ว่าเนื้อหาจะเป็นการลำดับเหตุการณ์ให้เห็นถึงพัฒนาการการแพร่กระจายของโรคเอดส์ได้มีข้อมูลที่ชี้ให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงของการแพร่ระบาดและนโยบายรัฐที่ใช้ในการจัดการปัญหานี้อย่างชัดเจนก็ตาม แต่ยังขาดการตีความหรือวิเคราะห์ทางประวัติศาสตร์เกี่ยวกับโรคเอดส์ให้เห็นในมิติของเวลาแต่ละช่วงของการระบาดและอธิบายการเปลี่ยนแปลงความหมายของกามโรคสมัยใหม่ในบริบททางวัฒนธรรมให้เห็น

บทความนี้มีความประสงค์ที่จะค้นหาและอธิบายความหมายของกามโรคในทางสังคมและวัฒนธรรมไทยในช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อของการรับการแพทย์แผนตะวันตกเข้ามาในสังคมไทยแทนแนวความคิดการแพทย์แผนไทยหรือแผนโบราณแต่เดิม โดยมีเนื้อสำคัญ 3 ประเด็นดังต่อไปนี้ ส่วนแรก จะเป็นวัตถุประสงค์ของการศึกษา วิธีการดำเนินการศึกษาและวิเคราะห์ที่ใช้เป็นระเบียบวิธีวิจัยทางประวัติศาสตร์ ส่วนที่สองจะเป็นภาพรวมวิวัฒนาการของประวัติศาสตร์วัฒนธรรมกามโรคในสังคมไทย และส่วนที่สาม เป็นเนื้อหาการวิเคราะห์ความหมายของกามโรคจากหลักฐานชั้นต้นจำพวกคัมภีร์เวชศาสตร์ ส่วนที่สี่เป็นส่วนสรุปให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงความหมายของกามโรคในสังคมไทยครั้งสำคัญ

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

เพื่อวิเคราะห์ สังเคราะห์ และอธิบายความหมายที่เปลี่ยนแปลงไปของกามโรคในสังคมไทย รวมทั้งความรู้ความเข้าใจทางสังคมและวัฒนธรรมที่เกิดขึ้นจากการเผชิญหน้าต่อสู้และรับมือกับการระบาดของโรคติดต่ออย่างกามโรค

สมมุติฐานของการวิจัย

ความหมายของกามโรคในสมัยจารีตที่ปรากฏในหลักฐานชั้นต้นคัมภีร์การแพทย์แผนไทยเปลี่ยนแปลงไปอย่างไรเมื่อรัฐรับเอาการแพทย์แผนตะวันตกมาเป็นเครื่องมือจัดการสุขภาพอนามัยประชาชน และส่งผลต่อการนิยามความหมายทางวัฒนธรรมของกามโรคในสังคมไทยอย่างไร

ขอบเขตของการวิจัย

1. การศึกษาวิจัยจะใช้วิธีการทางประวัติศาสตร์ที่เน้นศึกษาจากคัมภีร์การแพทย์แผนไทย ตำราเวชศาสตร์ ตำรายาที่เกี่ยวข้องกับกามโรคในหอสมุดแห่งชาติ จากแผนกตัวเขียนเกี่ยวกับตำรายาและตำราแพทย์ไทย ห้องหนังสือหายาก ห้องหนังสืองานศพ และเอกสารทางราชการที่เป็นหลักฐานชั้นต้นเกี่ยวกับความรู้และการจัดการของรัฐไทยสมัยใหม่เกี่ยวกับกามโรค

รวมทั้งหนังสือและงานวิจัย หรือตำราในห้องสมุดมหาวิทยาลัยต่างๆ ด้วย เพื่อเก็บรวบรวมข้อมูลขั้นต้นเกี่ยวกับกามโรคเอาไว้ทั้งหมด และสุดท้ายจะวิเคราะห์และเรียบเรียงเป็นงานเขียนทางประวัติศาสตร์ขึ้นเป็นฐานข้อมูลและองค์ความรู้ประวัติศาสตร์กามโรคในสังคมไทย

2.ขอบเขตด้านระยะเวลาของการวิจัยจะเน้นการศึกษาในสมัยโบราณหรือยุคจารีตก่อนการรับการแพทย์แผนตะวันตกเข้ามาคือราว พุทธศตวรรษที่ 25 ลงไป (ก่อนพ.ศ. 2400) เพื่อให้เห็นถึงกามโรคในระบบการแพทย์แผนไทยก่อนจะเปลี่ยนแปลงมารับรู้และอธิบายตามแนวคิดการแพทย์ตะวันตกที่เข้ามาในยุคการทำสยามให้ทันสมัย

กรอบความคิดที่ใช้วิจัย

แนวคิดที่ใช้ในการวิเคราะห์ คือความ และอธิบายข้อมูลที่ศึกษาในงานวิจัยครั้งนี้ ใช้วิธีการศึกษาประวัติศาสตร์ในแนวการวิเคราะห์ตัวบท (textual Analysis) ที่เป็นคัมภีร์การแพทย์ ตำราเวชศาสตร์ ตำรายาและตำราการแพทย์แผนไทยทั้งหลาย เอกสารทางราชการที่เป็นหลักฐานชั้นต้น เพื่อตีความให้สัมพันธ์กับบริบททางประวัติศาสตร์สังคมและวัฒนธรรมของสังคมไทยตามมิติของเวลาที่ตำรานั้นถูกผลิตและใช้กันในสังคมไทยแต่ละช่วง

วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยนี้เป็นการศึกษาและวิเคราะห์จากเอกสารเป็นหลัก เริ่มต้นจากการสำรวจและคัดเลือกรวบรวมเอกสารที่จะใช้ หลังจากนั้นก็จะนำมาสู่ขั้นตอนการวิเคราะห์และสังเคราะห์เอกสารหลักฐานแล้วมาเรียบเรียงนำเสนอเป็นงานวิจัยก่อนจะนำเสนอเป็นบทความวิจัยนี้

ผลการวิจัย

กามโรคในสังคมไทยจากหลักฐานตะวันตก

จากมุมมองลาลูแบร์ที่เข้ามากรุงศรีอยุธยาเมื่อราวต้นพุทธศตวรรษที่ 23 ได้ให้ภาพของกามโรคในสยามว่าไม่ได้เป็นโรคที่รุนแรงนักและอาจจะเป็นสิ่งที่เข้ามาจากการค้าและการติดต่อกับชาติตะวันตกนำเข้ามาเผยแพร่เสียมากกว่า ดังความว่า “กามโรคก็มีมิใช่น้อย แต่ไม่มีใครทราบว่ามีอยู่ตั้งแต่ดั้งเดิมแล้ว หรือว่าเพิ่งมีแพร่เข้ามาเมื่อไม่นานนี้” (ลาลูแบร์, 2546, 195)

ในขณะที่ปาลเลอกัวซ์ที่คลุกคลีกับชาวสยามทั้งชนชั้นสูงและชาวบ้านเป็นเวลากว่า 30 ปีในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 24 ได้ชี้ให้เห็นว่าโรคที่ติดต่อทางเพศสัมพันธ์ของชาวสยามนั้นยังอยู่ในปริมาณไม่มากนัก และไม่มีการมองทางศีลธรรมเข้ามาใช้ในการติตราดคนป่วยจากโรคนี้แต่อย่างใด แม้ว่าจะเป็นคาธอลิกที่เคร่งต่อศีลธรรมทางเพศไม่น้อยก็ตาม แต่ปรากฏว่าท่านได้รายงานถึงการจดทะเบียนโสเภณีที่เป็นที่มาของรายได้สำคัญในสมัยรัชกาลที่ 4 ถึง 50,000 บาท มากกว่าภาษีหลายประเภทที่รู้จักกันดี เช่น ไม้สัก กระวาน น้ำตาลโตนด เร่ว คลั่ง งาช้าง เป็นต้น (อ้างจาก ดารารัตน์ 2526, 60-61).

แต่ความเปลี่ยนแปลงของการมองและให้ความหมายของโรคติดต่อทางเพศสัมพันธ์เกิดขึ้นเมื่อมิชชันนารีโปรเตสแตนต์ชาวอเมริกันเกินทางเข้ามาเผยแพร่ศาสนาคริสต์ในสยามโดยใช้การแพทย์และการศึกษาเป็นสื่อกลางในการประกาศเกียรติคุณของพระคริสต์ในหมู่ชาวจีนและชาวไทยที่ยากจนรวมทั้งการนำเสนอมติวิทยาการจากตะวันตกสู่ชนชั้นสูง ความแพร่หลายของความรู้ทางการแพทย์ของตะวันตกที่สังคมไทยหันไปรับมาเป็นคำอธิบายหลักถึงโรคและควบคุมจัดการโดยรัฐต่อมา ทำให้การให้ความหมายและจัดการกับกามโรคเปลี่ยนแปลงอย่างมากในเวลาต่อมา

ในมุมมองของมิชชันนารีอเมริกันอย่างหมอบรัดเลย์เอง แม้จะเผยแพร่มาตรฐานทางศีลธรรมใหม่จากจุดยืนของชาวตะวันตกเองในเรื่องความน่ารังเกียจของอบายมุขอย่างการพนัน การสุพินและการดื่มสุราที่เป็นเหตุแห่งความเสื่อมเสียทางศีลธรรมของชาวสยามหลายครั้งในหนังสือจดหมายเหตุก็ตาม แต่กลับไม่พบการกล่าวถึงประเด็นเดียวกันนี้กับเรื่องโสเภณี

อย่างชัดเจนนัก เพียงแต่ปรากฏน้ำเสียงให้เห็นตามคำเรียกของคนไทยร่วมสมัยที่ปรากฏในรายงานกองตระเวนจับกุมผู้กระทำผิดจับคนร้ายก่อเหตุในช่องโสมณี ซึ่งหมอบรัดเลย์ก็เรียกว่า “โรงหญิงคนชั่ว” (หนังสือจดหมายเหตุ 1865 (พ.ศ.2408)) หรือทัศนะหมอมสิธผ่านหนังสือพิมพ์ในทศวรรษ 2420 แม้จะมองสุรา ผืน บ่อนเบี้ยการพนันและโรงรับจำนำว่าเป็น “การชั่ว” และเป็นเหตุแห่งความเสื่อมศีลธรรมแต่ไม่ได้พูดถึงโสมณีเช่นกัน (จดหมายเหตุสยามสมัย, 2425) นอกจากนี้ยังไม่ปรากฏมุมมองทางการแพทย์ที่เกี่ยวกับศีลธรรมทางเพศไปใช้มองประเด็นนี้ชัดเจนนัก แต่น่าจะมาปรากฏขึ้นในทศวรรษ 2440 ดังจะอธิบายข้างหน้า

มุมมองกามโรคจากหลักฐานไทย

จากหลักฐานกฎหมายตราสามดวง “พระไอยการลักษณะยาน” ซึ่งเป็นกฎหมายเก่าสมัยอยุธยาที่ชำระขึ้นในปี พ.ศ. 2348 สมัยสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก รัชกาลที่ 1 แห่งราชวงศ์จักรีแสดงร่องรอยให้เห็นถึงมุมมองของคนสมัยจารีตที่ว่าด้วยความน่าเชื่อถือของคนที่จะอ้างเป็นพยานในการสู้ความกัน ซึ่งจะให้ความหมายของคนที่สามารถอ้างเป็นพยานได้ และที่ไม่สามารถอ้างเอาเป็นพยานได้ 33 จำพวก ส่วนใหญ่จะเป็นคนที่ถูกสังคมตัดสินว่าไม่น่าเชื่อถือและอีกส่วนคือคนที่ถูกตีตราทางศีลธรรมบางประการ เช่น คนเป็นโรครามาก คนเป็นโจร หญิงนครโสมณี หญิงแพศยา เป็นกระเทยคือมุมมองจากสังคมจะไม่น่าเชื่อถือหรือสังคมไม่ค่อยยอมรับ ถึงแม้จะมีหญิงโสมณีรวมอยู่ด้วยที่ถูกตีตราทางศีลธรรมจนสังคมไม่ค่อยยอมรับและคนที่เป็นโรครวมอยู่ด้วย (ราชบัณฑิตยสถาน, 2550, 601,625) แต่ปรากฏว่าคนที่เป็นกามโรคไม่ถูกตัดสินทางสังคมให้กลายเป็นคนที่ยกพร่องหรือไม่ได้รับการเชื่อถือจากสังคม อาจตีความได้ว่ายังไม่ตัดสินตีตราทางศีลธรรมของคนที่เป็นกามโรคว่าน่ารังเกียจ

คำเรียกโสมณีที่ปรากฏในสังคมจารีตที่ยืนอยู่บนพื้นฐานของความคิดทางพระพุทธศาสนาก็คือคำว่า “หญิงคนชั่ว” ซึ่งน่าจะมีความหมายถึงคนชั่วตามมาตรฐานการตัดสินเชิงศีลธรรมในทางพระพุทธศาสนาที่หมายถึงการประพฤติผิดและมัวเมาในกามที่เป็นอุปสรรคต่อการบรรลุนิพพานตามอุดมการณ์หลักของพระพุทธศาสนา มุมมองของการตัดสินว่าเป็นหญิงคนชั่วจึงเป็นศีลธรรมเชิงพุทธศาสนามากกว่าจะเป็นศีลธรรมทางเพศที่หมายถึงความสำส่อนที่ก่อให้เกิดโรคที่เกิดจากกามกิจจนกลายเป็นกามโรคขึ้นในเวลาต่อมา เมื่อรับเอาแนวคิดของการแพทย์แผนตะวันตกมาอธิบายเรื่องโรคที่เกิดจากการติดต่อทางเพศสัมพันธ์ที่สยามรับเอาแนวคิดนี้เข้ามาควบคุมจัดการโรคในต้นพุทธศตวรรษที่ 25

คัมภีร์เวชศาสตร์โบราณกับคำอธิบายโรคจากความผิดปกติของธาตุ

เนื้อหาส่วนนี้จะเป็นการเสนอถึงการปริวรรตคัมภีร์ในหมวดของโรคที่เกิดกับอวัยวะเพศแล้วส่งผลให้เกิดอาการผิดปกติของอวัยวะเพศทั้งชายและหญิงให้เกิดน้ำปัสสาวะเกิดการเปลี่ยนแปลงไปผิดปกติ ขึ้น เป็นหนอง มีสีผิดปกติ จึงเกิดตำราขึ้นมาอธิบายสาเหตุการเกิดโรคที่เกิดจากธาตุลม เลือด เสมหะ ดี ที่เกิดพิการ หย่อน กำเริบและอธิบายผ่านทฤษฎีธาตุของการแพทย์แผนไทย เนื่องจากโรคที่เกิดและอธิบายนั้นเกิดที่อวัยวะเพศและแสดงอาการออกผ่านน้ำปัสสาวะเป็นสำคัญจึงได้อามาเทียบกับกามโรคในปัจจุบัน เพราะเกิดที่อวัยวะเพศเป็นหลัก จึงเลือกเอาคัมภีร์ดังกล่าวมาศึกษา

เอกสารที่นำมาใช้นั้นเก็บรักษาไว้ที่ห้องเอกสารโบราณและตัวเขียนในหอสมุดแห่งชาติ ในที่นี้นำมาศึกษาจำนวน 3 ฉบับด้วยกันคือ คัมภีร์ประเมหะ คัมภีร์มัจฉาขันติธาและคัมภีร์ทวารวสา ในหมวดเวชศาสตร์ ซึ่งแม้จะมีชื่อต่างกันแต่เนื้อความนั้นอธิบายในสิ่งเดียวกันคือโรคเกี่ยวกับอวัยวะเพศและทวารหนักอันเป็นระบบซับซ้อน แต่เน้นหนักไปที่ความผิดปกติของปัสสาวะและอวัยวะเพศ ลักษณะคัมภีร์เป็นสมุดไทยและใบลานที่เขียนด้วยลายมือที่ยังไม่มีมาตรฐานแบบพิมพ์ดีด จึงคาดว่าน่าจะเป็นร่องรอยทางกายภาพที่บอกถึงเวลาอย่างชัดเจนคือได้เขียนขึ้นในสมัยจารีตก่อนหรือต้นพุทธศตวรรษที่ 25 เป็นอย่างน้อย และหากวิพากษ์ถึงจากการได้รับการจัดเข้าเก็บที่หอสมุดแห่งชาติก็เก่ากว่าทศวรรษ 2460 ทั้งหมด ซึ่งพอจะกำหนดอายุให้เป็นคัมภีร์ก่อนสมัยใหม่หรือสมัยจารีตของสยาม

โดยการคัดลอกและอธิบายเบื้องต้นใน 3 คัมภีร์ดังต่อไปนี้

ฉบับที่ 1 คัมภีร์ประเมหะ

ตำราเวชศาสตร์, เล่ม 1 เลขที่ 140 มัดที่ 13 ตู 112 ชั้น 1/2 หอสมุดชื่อจากนายต่วน 9 สิงหาคม 2459 สมุดไทยดำ มีเนื้อความสำคัญส่วนที่อ่านออกชัดเจนว่า (จัดวรรคตอนใหม่)

...(เลื่อนอ่านไม่ได้)... กินแกโรค ๑๒ ประการ คีรทราธาธา ๔ มุตะฆาต ๔ มุตะกริต คีรน้ำมูกเป็นบุพโพฯ โลหิตแดงขาวไหลซึมไป บำบัดซึ่งโรคแห่งสตรีแลประเมหะ คีรน้ำไปเบาขึ้น พิกลอันเกิดแต่ไขมันข้นไหลออกมาขึ้น หายเปนอรรมาคแลฯ...(เลื่อนอ่านไม่ได้)...

บัดนี้จะกล่าวลักษณะประเมหะ คีร น้ำเบาไหลออกมาเป็นมันข้น ครั้นไหลออกมาตามทางปะสาวะนั้นก็ดี แห่งโรคอันชื่อว่า ประเมหะ อันว่าอาจารย์ท่านสำแดงไว้ว่า ดังนี้ คีรโทษประเมหะให้รากอาหารออกมา คีรให้เรอออกมาเหมนควาคอ แลให้เสมหะติดโนยลำคอ คีรให้นอนไม่หลับ ให้มุดออกมาหนัก คีรโอสถที่จะรักษาโรคประเมหะนั้นจะได้เป็นอนมมาก โรคประเมหะนี้มีที่อันกล่าวดังพิชงูกลางที่ให้อ่อนโยน ให้หาว ให้สะท้อนร้อนสะทาร์หนาว อาจารย์ยะ จะกล่าวโทษแห่งลักษณะประเมหะนั้นไว้ดังนี้

ประเมหะจะให้โทษแต่เท่านั้นหาหามีได้ อันประเมหะให้โทษคีร ให้สวิงสะวายในหัดไหว้วัตถุ คีรไม่เสียไปโนอะวัยวะทั้งปวง คีรให้อุทระธาตุขึ้นให้อโยให้จับหิตให้ขุยหะถานฟกบวมให้ท้วงหัวนาว คีรให้ขัดเบา คีรให้ลำลาบเปื่อยตามทางปะสาวะโทษดังนี้ เกษเพราะโคลนข้นขึ้นเป็นพิกลกลักกลาย เลือดไหลออกมาตามทางปะสาวะ จึงได้ชื่อว่าประเมหะและ ฯ// ☞

☉ อันว่าโรคเมหะคีรให้ผอมโท แลฤษะดวงและเป็นฝิพล คือให้เรอจริงอันพระอาจารย์ยะท่านสำแดงไว้นี้มี ๒๐ ประการ คือ ประเมหะ ๙ ประการ คีร ประเมหะเก็ชเพื่อตีมี ๖ ประการ คีร ประเมหะเก็ชเพื่อลมมี ๔ ประการ คีร ประเมหะ เกิดเพื่อเสมหะ เก็ชเพื่อตีเป็นคู้กัน จัดเป็นหนึ่ง จึงเป็น ประเมหะ ๒๐ ประการ และ ๒๐ ประการอันใดอันหนึ่ง ครั้นไปถึง อะสาทะยะ คีรเบาออกมาดั่งน้ำผึ้ง หมูมะแลงวันมดตอมอยู่ดั่งนั้น จะรักษาหามีได้ อันว่าประเมหะ ก็มี ๙ ประการ คีรน้ำเบาดุจะน้ำท่า คีรน้ำเบาดุจะน้ำลาย คีรน้ำเบาดุจะสีน้ำอ้อย น้ำเบาดุจะเทราเข้า (ชาวข้าว-ผู้วิจัย) คีรน้ำเบาดุจะน้ำตมสุรา คีรน้ำเบาดั่งน้ำไขมัน และน้ำเบาดุจะน้ำเข้าเตือช คีรน้ำเบาหมีได้สะตวก และเสมหะติดออกมาแต่ละหน ...(เลื่อน) คีรน้ำเบาขึ้นโยนเปนมเสมหะติดออกมา ๑ คีรน้ำเบาขึ้นร้อน เป็นโลหิตตีชออกมา ๑ ประเมหะเก็ชเพื่อเสมหะ ๙ ประการ ดังกล่าวมานี้ ฯ// ☞

☉ อรรถว่าประเมหะ เกิดเพื่อตีก็มั่ง เกิดมี ๖ ประการ คีร น้ำเบาขึ้นดุจะน้ำฟองลม ๑ คีรน้ำเบาดุจะดั่งน้ำอ้อยหีบ ๑ คีรน้ำเบาดุจะน้ำคราม คีรน้ำเบาดุจะน้ำไขมัน คีรน้ำเบาดุจะน้ำราชพริก ๑ มีรดสะขมผาด ๑ คีรน้ำเบาขึ้นเปนมเล็ดเปนมหนองปนกันดุจะน้ำอั้งชัน ๑ อันว่าประเมหะเก็ช เพื่อกำเดานี้ ๖ ประการ โนกำกีแพรด (คัมภีร์แพทย์-ผู้วิจัย) นั้น ว่ามันข้นและมันเหลว และโลหิตชื่อว่ากำเดาแลฯ// ☞ อันว่าประเมหะ อันบังเกิดเพื่อลมมี ๔ ประการ คีรน้ำเบาขึ้นดุจะน้ำมันในลิ้งข้าง ๑ คีรน้ำเบาดุจะน้ำปนน้ำมัน ๑ คีรน้ำเบาขึ้นใสดั่งน้ำสปี ๑ ประเมหะเกิดเพื่อลมมี ๔ ประการฯ ดังกล่าวมานี้แล ฯ// ☞ อันว่าประเมหะอันว่าพระอาจารย์ยะสำแดงไว้ชื่อว่าทวนทะวะโทษ คีรเสมหะแลดิระคะได้ มีชื่อว่าทวนทะวะเมหะอัน ๑ ทวนทะวะเมหะให้โทษนี้คีรให้ขุยหะถานฟกบวม ๑ เป็น หืด หอบ โยย โทษแห่งทวนทะวะ ประเมหะก็มีอยู่ดังกล่าวนี้นี้ ฯ// ☞

☉ อันว่าประเมหะหนึ่งบังเก็ชมากระกนบิดามารดาสืบสายกันมากก็ชื่อว่า อะสาทะยะประเมหะ แลจะเยียวรักษานั้นหมีได้ อันประเมหะคีรน้ำเบาดั่งน้ำผึ้งและมีแมลงวันตอมกันอยู่ ก็มีชื่อว่าอะสาทะยะแลจะรักษานั้นหมีได้ แลประเมหะ ๒๐ ประการ คีรเก็ชเพื่อเสมหะ ๙ ประการ เก็ชเพื่อลม ๔ ประการ เกิดเพื่อเสมหะแลกำเดาจึงจัดเป็น ๒๐ ประการ ดังกล่าวมานี้ ฯ// ☞ในคัมภีร์แพรดเป็นตำลาหาบาหิหมีได้ ว่าประเมหะให้เกิดพญาที่เป็นเหอ กินอาหารหมีได้ จึงให้เรอให้

รากให้นอนหมิวหลับ ให้ขัดเบาบางทั้งนี้ก็เก็ชเพื่อกำเดาและเสมหะ เก็ชเพื่อลม จึงให้เมื่อยขบในท้อง แต่ตะโภกแลบ้านเอว ให้ระสำระสาย สะบัดร้อนสะบัดหนาว บางทีให้สั้นน้อยในใจทีกๆ ให้ไหวไปทั้งตัว ให้ท้องขึ้นให้เกิดเพื่อไอเสีย ท้องขัดหัวหนาว และเบาข้างฟกบวม โทษดังนี้เป็นเพื่อเสมหะ แลกำเดาได้ชื่อว่า ทุ่นตะวะโทษบางทีให้ตะโภกนั้นฟกเก็ชเพื่อลมโรคนั้นกึ่งจะซาทะยะจะยานั้นหนีได้ แลประมะเมหะหนึ่งแลโรค ๑๒ ประการ บังเก็ชติดพันกันมาแต่ตระกูล บิดามารดาแปรตจะรักษานั้นหนีได้ ยากนักแล ประมะเมหะอันหนึ่งจะซาทะยะ คีระเบาออกมามีหมู่เมแลงวันติมอยู่นั้นจะรักษาหนีได้” (หสข.ตำราเวชศาสตร์, คัมภีร์ประมะหะเล่ม 1 เลขที่ 140)

คำอธิบาย: เนื้อหาคัมภีร์นี้ได้กล่าวถึงลักษณะของ ประมะหะ คือ อาการปัสสาวะผิดปกติทั้งหลายทำให้เกิดอาการของโรคตามมาให้สามารถวินิจฉัยได้จากอาการที่เป็นชนิดต่างๆ กัน ซึ่งให้พิจารณาจากน้ำปัสสาวะและอาการที่แสดงออกมาทางกายอย่างชัดเจน ทั้งนี้ยังเป็นการการอธิบายลักษณะของน้ำปัสสาวะที่ผิดปกติของสีและความเข้มข้นที่เกิดจากความผิดปกติของธาตุตามทฤษฎีการแพทย์แผนไทยให้เห็นถึงความผิดปกติและอาการที่จะเกิดกับผู้ป่วยที่ต่างกันไปตามสมุทธานของธาตุที่ก่อให้เกิดโรคนั้นขึ้นคือ ดี ลม เสมหะ กำเดา โดยจำแนกเอาไว้เป็นกองๆ ที่รวมกันได้ทั้งหมด 32 ประการ รวมทั้งก่อให้เกิดอาการทางกายของโรคขึ้นจากความผิดปกติของปัสสาวะให้เห็นและช่วยวินิจฉัยโรคนั้นอีกด้วย

ฉบับที่ 2 คัมภีร์มัจฉาขันติกา

หมวดเวชศาสตร์ ม.1/ก เลขที่ 1149 มัดที่ 11 ตู้ 112 ชั้น 3/4 ลักษณะเป็นจารึกในใบลาน นางวาศ นายกระจำง นายทองอ่อนภวะวิภาต ให้หอพระสมุด เมื่อวันที่ 25 มีนาคม 2468

ใบแรก ๑) กำภิประมะหวาดวยโรคบุรุษ ฯ สติรอันบังเกิดในปสาว (ปัสสาวะ-ผู้วิจัย) ไหววิปลาดทานกลาวยาไวแกหาย ฯ ประสาวพิการต่างๆ อุมทมและปนหนองในทวารเบา

ว่าด้วยทุเลรวสา	องคสุด
มุตคาค	แลข้ารว
มุตกิด	โรคสำรับบุรุษ
ติรสันทคาค	ไหถ่วน (ทวาร-ผู้วิจัย) วิปลาดต่าง ๆ

ใบที่ 3 เป็นอักษรเขมร ไปจนบรรทัดแรกของใบที่ 4 ครั้งบรรทัด ต่อจากนั้นเป็นภาษาไทยดังนี้

...ว่าดวยโทษแห่งปะสาวะอันพิการต่างๆ แลโลภะแห่งขั้วทัยทั้งหลาย อันเกิดขึ้นพายนอกแลพายใน ทวารนั้ ทวารเบาทั้ง 32 จำพวกนิแล แพดทั้งหลายพพฏบารในทานไห พิจจะระณัจงทองแทแมนย้าอันจกลาวไปคคางน้ำนั้นแลฯ ...ภาษาเขมร... อันว่าโรคชีวประมะหะนี้มีนัยอมเกิดดวยวโยทาคพิการเปนต้น จว่าแต่ประสาวมันเกิดเพื่อเสมหะแก้กำเดา ๖ วาโย ๔ โลหิตข ๘ ทั้ง ๒๙ ประการนั้นก่อนแล มันให้เกิดเพื่อเสมหะทั้ง ๙ ประการ ประสาวนั้นตั้งนำทามันกุ่มมันอันนี้ ตั้งนำเทราเขาตั้งนำซาเลา (สำเหล่า-ผู้วิจัย) ตั้งนำมินอันนี้ ถ้าปะสาวมิสดวกไหเปนเสมหออกมาแต่นอยอันนี้ประสาวนั้นเยนเปนเสมหอันนี้ ประสาวเปนสายเลือดอันนี้ ทั้งแก้ประการนี้ทวารวาเกิดเพื่อเสมหะฯ อันลักษณะเปนเพื่อกำเดานั้นคือโลหิตมัน ค่นมันแล้ว 3 ประการนี้ชื่อกำเดา ประมะหะไหเกิดกำเดาทั้งหกประการนั้น ประสาวตั้งนำเปนฟองลงนึ่ง ตั้งนำออยทิบเปนมแลงวันตอมอันนี้ ตั้งนำดอกอั้งชัน ดอกครามอันนี้ ตั้งนำเปลือกราชพริกอันรศข่มฝาดอันนี้ ตั้งนำโลหิตอันนี้ เปนโลหิตแลนองปนกันออกมาอันนี้ เปนหกประการดวยกัน มันไหเกิดเพื่อกำเดาแล

๑) อันว่าประมะหมันเกิดเพื่อวโยอันมี ๔ ประการ คีระประสาวตั้งนำมันซึ่งตจจากลึงอันนี้ ตั้งนำมูกทั้งอันนี้ ตั้งนำปะสาวคั้งอันนี้ ตั้งนำคาปนนำมันอันนี้ ทั้ง ๔ ประการ มันเกิดเพื่อวโยแลฯ ทลาวสำนิมันไหเกิดเพื่อโลหิตทั้ง ๔ ประการอันประสาวแดงตั้งนำมินอันนี้ ประสาวปนข้าอันนี้ เปนนองอันนี้ ประสาวดำแลรชค่นกันเขาอันนี้ ประสาวไหแดงตั้งเลิดอันนี้ ทั้ง ๔ ประการนี้เอาเสมอกจกชื่อทูลาวสาสินแลฯ อนึ่งโรคอันบังเกิดแห่งกระสตรินันเปนเพื่อโลหิตขไหใสเยนมีกลืนอัน

เหมนดั่งนำปลาเนออันนึ่ง เปนนองค่นอันนึ่ง เปนนองเลวขาวดุจดั่งนำเทราเขาอันนึ่ง ลักษณะทั้ง ๔ ประการนี้ชื่อว่ามุกกริต วา มาทั้งนี้ แต่สวนลักษณะประสาวอันนึ่งลักษณะโรคประสาวณี ซึ่งตัดยานันมีไคแล้วฤา โรคอันเกิดมาแตกอนแห่งบิดามารดาแล ประการนึ่งนำประสาว นันทิดกอกอนันประดุจดังว่าพืงแล่มแลงวันตอมกินยุนัน ๒ ประการ นึ่งถึงสหายทรวายามีไคเลย ลักษณะประสาวทั้ง ๒๙ ประการ จบแต่เพียงนี้แลฯ

๑ แต่นี้จว่าตวยมุดฉยขันติกานันอาจารย์เขาจัดแจงไว้ทั้ง ๓๒ ประการต่อไป ทารวาทูลว่าสำนึเป็นลักษณะทั้ง ๔ ประการ คือนำประสาวเมื่อเขาออกมานัน ชาวค่นทตังเคาเซต (ข้าวเซตน้ำ-ผู้วิจัย) อันนึ่ง เลืองดั่งนำขมิ้นสดอันนึ่ง มันไคเปน เลือดสดๆ อันนึ่ง แดงดั่งนำฝางต่มก็ค้ออันนึ่ง ดั่งนำครำอันนึ่ง มันยอมนไหพวดนักรัดหัวเน้ามันไหแปลบ ในรูงค่ชาต มันไหเจบ สทารอบ (สะท้าน-ผู้วิจัย) สะบัดหนาวเปนเพลลา มันไหเปนต่างๆ นันแลฯ...(ต่อจากนี้เป็นตำรายา)...

ท่านจำยเอาการบูร เทียน (เทียน-ผู้วิจัย) ตำ ลูกเอน ลำพัน หัวมู ชิงแหง เอาเทากัน ตำพอละลาย นำพืงกินแกโรค อันเขา ทั้ง? เขาขาวดั่งนำเค้าเซตหายแลฯ ขนานนึ่งแก่เขาเลือง (เหลือง) ดั่งนำขมิ้น เอาสมอไท มหาทิง รากจอมบุญเพลิง สารส้ม กาม์ ถันแดง ยาทั้งนี้เอาสิ่งล่สวน เทียนตำ ๔ สวน เดอกตำไทแปดสวน ตำผงลายนำม่นาวกินแกเขาเหลืองหายฯ

๑ อันนึ่งวาทวยมุดศาคต 5 ประการ เมื่อเขาออกมามันไหพวดขัดเจบเปนก่าล้งไหเปนโลหิต ท ๒ เปนนองค่นตำ ประดุจดังนำครำมนันชื่อว่าการมูทศาคต อันนี้เกิดเพราะก่บึงเปนต่างๆ ดั่งนั้นแลวมันไหขัดสิควง ปตะศาคตมันไหเสียด แห่งในอก จไคตัวมิสดวก จกินอาหารมีไค มันรากลมเปลาโทค ดั่งนิมิทันรู้ว่าผีเกิดขึ้นพายในถ้างแก เอาสนเอียด? โกตทั้ง ๕ การ พลุ การบูร รากแดงนุ ใบเสคา ไพล นำประสารทอง วานนำ กรีกตก รากล่หุงแดง ประเพช เกลือสินเทา หัวมู ขมิ้นอ้อย ชลูด ภิมเสน ยาทั้งนี้ ตำผงลายนำม่นาวกินบำรุงบำบัดมูทศาคตหายฯ

๑ ในประสาวศีร์เปนเลือดเปนน้าอันแดงมูทศาคตและซำรวโรคแห่งศีร์แลเปนเสมหุอะท่มแลริศดวง พระอาจารย์ กล่าวไว้พืงรูเทิดฯ จบมูทศาคตมูทศาคตฯ อนึ่งมูทศาคตนันมี ๔ ประการ ๒ บังเกิดเพื่อโลหิตมันไหซ้อออกมาเมอนน้ำปลาเนา บางทีเปนนองแลบางทีเปนน้าเทราซำวบางทีเปนมูกเลือดยดัยด์ (หยดหยาด-ผู้วิจัย) ออกมาแต่ล่นอย มันไหพวด มวนขัดใน หัวเน้ามันไหเจบบักตะโพกแสบในอก กินอาหารมิรู้จักรถโทคนี้เปนเพราะโลหิตซำฯ (ต่อจากนี้เป็นตำรายา)

๑ นิงกาลธอันชื่อว่าสันตศาคต ยอมเกิดแกบุรุษสตรีทั้งหลายทางสตรีเกิดเพราะระดูแห่งโลหิตแห่งขงยู ในกำภิร่มะ ปะโรหิต ตดยูในกระดุกสันหลังเท่าพองโพโลหิตนี้ชื่อสันลธิโลหิต มันไหเจบสันล้งบิตตัวยูประมาร 14-15 วัน เมื่อมันจกลุกเอา มันก็ไหเปนลุ่มจุกแตกน่นอกดั่งจขาดใจตาย ครันกินยารอนยารูเคาไป มันลงเปนโลหิตเปนกอนเปนลุ่มเปนแห่งออกมามาก ทิดกทวารนักรบ บางทีก็ไหเปนน้าปูนแดงปูนขาว หาไม่รูยตาย ทางบุรุดโทคดั่งนี้ทารกล้ำวไคเมื่อแรก จเกิดนันมันยอมเกิด เพื่อไขพิตฤทศาคตค่นไม่ตักถึงมาโคกระปี ลุ่มก่บทุกทิดขัดขวางก็ดี ทามิดังนันเกิดเพื่อไขโอปกะมีกาถาษ เปนอำนาจ แกบุคคล เขาทุบตีโบายถึงสาหัด ผกซำยูในอกในใจ โโลหิตจึงคุมกันเคาเปนกอนดารยู ไหชื่อว่าสันลธิโลหิตมันยอมเจบยูในอกไหเสียบ (เสียบ) ทางยอกสลักทำเพดต่างๆ ครันรูมิถึงว่าเป็นผีพายในครันวางยาพิคโลหิตแลนตามกระดุกสันหลัง ลงสู่ทวารนักร เข้าไค ชื่อว่า สตะศาคตเพราะเปนไขพิตาศะปีสาฎมันยอมลายทำเปนโศคทามิรูแกตายแลฯ ยาแกสรัดศาคตเกิดขึ้นมาแต่สตรี ศรีวิโล หิตแห่งติดกระดุกสันหลังไหพิการต่างๆ ดั่งกล่าวมาขนิ เอากระวาร การพลุ ชิงแหง ดิปลิ เทียนตำ เทียนขาว ลูกจัน ตอดจัน สมุนละแวง ยาทั้งนี้เอาสิ่งล่สวน เอาพริกไท ๕ ส่วน ตำผงจึงเอาสารส้ม ๑๔-๑๕ ส่วน เอาน้ำใสก่ทีก่อนเคียวขึ้นไคหลาย แลเอา ยาผงใสกวนไหแห่งแล้วจึงบดตวยนำพืงรวงกินนักร ๑ แกโลหิตพิการแลเลือดพิการ ตกมกยูในทองในสันหลัง ยูในทวารนักรเข้า ก็ดี เลือดเปนกอนยูในรูงคชะตาก็ดี ยิงเปนซำรวก็ดี คลอดลูกยูไฟมิไคก็ดีไหเปนลุ่มโหกจุกเสียดก็ดี ริคิวงงอกในทวารนักรเข้า ก็ดี กินยานิหายแลฯ ยาแกโลหิตเค้าฟักแห่งกรังติดกระดุกสันล้งและหัวเข่า ถาโลหิตดั่งนันยอมแลนเคาจับเอาหัวใจ จึงไหคั้ง เพื่อไปดั่งผีเข้า ไหจุกเสียด ลางทีเปนผีหัวคว่า ลางทีกลายเป็นมารเลือด กลายไปต่างๆ ทั้งนี้เพราะโศคสรัดศาคต หากผู้ใดเปนดั่งนี้ ทารวาคายูในมือของมัจราตแล ทารจึงประกอบยาไวไหแกเอาน้ำยา ไทโรศรอก เถาวันเปริยง เถาบวบข่ม

๑) หนึ่งจ้วาดวยโหดสันตะคาคบรูศสตรี้ท้งหลายเหมือนกัน จ้วาแต่บรูศกอน โหดสันตะคาคบนั้นเปนเพื่อ ป้ตะคาฎ กลอนแทงเจบเสียดไหเปนพรตริก ไหบังเกิดลุ่มเปนกอนขึ้นในท้อง มั่นไหเจบหัวสารพาง มีตีนตายไหเจบหัวไหเมื่อยขมขัด หัวค่าน่าตโปกเจบสองร้าวคาง เจบทองลงไปทวารเข้า เบาออกมาเปนโลหิต ยอมไหปวดมวนสีสะวิงเวียน ไหปากเปื่อย ไหเสียนันแหบ ในตานันมีดในหูนัก ไหซัดยูในอก ไหทองขึ้นทองพองแลกินอาหารมีได ไมรูจักรศ โหดดังนี้เกิดเพื่อโลหิต เพื่อเสมหะ แลยูนอกโสรเมื่อจ้เปนไหเมื่อยตัว ถอยอาหาร บางทีไหจับสหารรอนสหารษบัต ข้าวไหยากแต่ของแ่สลงมิชอบดวยโรคะศิริแปรปรวน โทษท้งนิบรูศสตรี้ก็เหมือนกันแลฯ (มีตำรายาต่อ) (หสข. คัมภีร์มูจฉาขันติถา หมวดเวชศาสตร์ ม.1/ก เลขที่ 1149)

คำอธิบาย: คัมภีร์นี้มีทั้งอาการที่เกิดกับทวารหนักและทวารเบาและส่งผลให้เกิดอาการสำแดงออกของลักษณะของโรคที่เกิดขึ้นต่างไปด้วย แต่จะให้ความสำคัญกับปัสสาวะพิการต่างๆ ซึ่งแสดงอาการของโรค แต่กำเนิดแห่งโรคนั้นเกิดจากความวิปริตของเลือดและลมเป็นสำคัญ ซึ่งทำให้ เสดล เสมหะ และกำเดาวิปริตกำเริบไปด้วย โดยเรียกชื่อโรคที่เกิดจากธาตุสมุฐานต่างกัันก็เรียกไม่เหมือนกัน ทั้งที่อาการที่แสดงออกมาเช่นปัสสาวะเป็นเลือดปนออกมาหรือเป็นหนองเหมือนกัน แต่จำเป็นต้องสังเกตลักษณะของหนองและเลือดที่ต่างกััน ทั้งยังเรียกโรคของสตรีที่เกิดจากความผิดปกติของโลหิตว่าเป็นมุตกริตและข้ารั้ว แต่ถ่าเกิดจากลมก็จะเรียกว่ามุตคาคบ แต่ในกรณีสันตะคาคบที่เกิดท้งผู้หญิงและผู้ชายเหมือนกันอาการและวิธีการรักษาที่ใช้เช่นเดียวกันก็จะไม่แยก

ฉบับที่ 3 คัมภีร์ทรวาสา

หมวดเวชศาสตร์ ผูก 2 เลขที่ 32 มัดที่ 5 ตู 112 ชั้น 2 ประวัติหอสุมุดา ได้มาเมื่อ พ.ศ. 2450 หน้า 2 ใบลาน ท.เลขที่ 3 คัมภีร์ทรวาสา ผูก 2 ว่าด้วยน้ำปัสสาวะ 32 จำพวก ฉบับเชลยศักดิ์ หอสุมุดาได้มาเมื่อ พ.ศ. 2450

(เริ่มต้นภาษาเขมร)... พินิจว่าดวยกำภิทูลาวัวษาทุกสองต่อไป

อันว่าน้ำเบา อันร้ายอันชั่วต่างๆ อันบังเกิดแกฝูงยงษาทั้งหลายนั้น อันว่ามีเพศ ๓ นั้น คฤจิงอันโดยบายดังนี้

อันว่าพนาไลย ดวาทเมื่อจ้สำแดงทริ่งเพดแลอาการ ๓๒ นั้น อันมีเพศต่างๆ กัน จ้วาด้วยนำมูกนัันศิริเปนมวก ๒ เปนกอง ๒ เปนสาม ๓ ท้ง ๓๒ จำพวกนัันอันมีต่างๆ ดังนี้ ตูกอนตัวเรา ศิริบรูศกัตี คฤยงกัตี คฤกำเริบด้วยธาตุท้งบริกัหัยประพิดู ที่เปนไปต่างๆ ด้วยประการดังนี้แล

สิทธิการิยะพนาไลยดวาทเธอไวในกำภิทูลาวัวษา คือว่าด้วยน้ำเบาอันมีประการต่างๆ คือว่าดวยธาตุน้ำนัันกำเริบกัตีพิการกัตี เป็นเหตุดวยธาตุไฟ กำเริบล้าันนัันพันประมาร จึงเผาเอาธาตุน้ำนัันแห่งเข้าแล้ว มั่นก็ให้ทำต่างๆ คือ ไหคัตุจาปัสสาว ไหน่าประสาวนัันแปรปรวนเปนวิปริตไปต่างๆ ถ่าผู้ชายคือเปนโรคอุปุม ๑ ไสยदान ๑ ไสลาบ ๑ อังฆส์ถันชุต กาลสูต สันณคาคบ วามาท้งฝ่ายบรูศต ฝ่ายสตรีนันศิริ มุทกรัช ๑ มุทคาศ ๑ สันคาศ ๑ ข้ารั้ว ๑ กรมิรทต ๑ คาคเลือด ๑ ศริกานมุท ๑ เปน ๑๕ ประการ ดังนี้ จึงแตงยาไวไเปนอุปุม ทารไหแตงยาพายรุสเลตน้ำเลียงเสัยกรร ทารไหเอาหัสคุณเทต +๓ รากเจตบุนเพลึง +๓ พริกไท +๑ กานพลู +๓ ลูกจัน +๑ ดีปลี +๑ ไชแมงจันทอง + ๑ ชิงแหวง + ๒ เทยินเขาวัวภาณี +๒ เปลือกอบเชยเทต +๑ ยำดำ +๑ รงทองปั้ง +๑ ยาท้งนี้ตำเปนแ่บงแลวจิงเอาน้ำมันเย็น+๑ นำฝึง +๑ คลุกกนดวยก็เอาเป็นกระสายบทยานันกินดูนััก ๑ กอนธาตุนักกิน+๑ ก้อน กินชินไปจน +๑ พายลงสะดวกแกหนองเหน้าไนยองคชาดแก้ขัดเบา ๘ ประกานหายแล ยาขนานนี้ให้กินแกโรคทูลาวัวษาท้ง ๑๕ประการดังกล่าแต่หลังนัันวิเสตนักแลฯ

๑) แล้วจึงทำยาไหขับหนองไหออกสดวกนััน ทานไหเอา ฉมทเชียง+๑ จิแมงสาบ+๑ หัวงูเห่า+๑ กัดองปูทะเล+๑ กัดองแมงดา+๑ หนังกเบนเผา+๑ ลูกเบญญภาณี+๑ ลินท่เล+๑ กำมทันแดง+๑ มิกหอม+๑ เปลือกไขฟัก+๑ เปียผูเผา+๑ กดกอน+๑ บทเปนแห่งลายนน้ำมิกินหายคาคบ (ขาด) ที่เดียว ยาชื่อเจียรนัยเพชร เอาลูกชะพลู ๑ ลูกจัน ๑ กระวาน ๑ กานพลู ๑

เอาสิ่ง ๑ ดีปี่ลิ ๑ เทียนดำ ๑ ลูกโนเภา ๑ สคาน ๑ ผักแผวแดง ๑ สหส์ศุณเทศเท่ายาทั้งหลาย พริกไทเท่ายาทั้งหลาย ตำเป็น ผงแทรกการบูรบหเข้าด้วยเหล้า ลายน้ำร้อนก็ได้ น้ำข่มมนาวกินแก้เลือดคองขาดหายแลฯ ใบน้ำเต้า ๑ โคล้ติดทองเรือ ๑ ราก บัวหลวง ๑ โคนกลอยต้นหน้า ๑ ดินประสิ้วขาว ๑ น้ำขาวข้าวเป็นกระสาย บทแล้วเอาพอกหัวเหน่า ขัดหัวเหน่าเทาโต ๒ ก็ ออกแล ยาแก้มุทคาศฯ เอารากเบญจมาษ ๑ รากนมสวัน ๑ ฝักราชพฤกษ์ ๑ ยาตำ ๑ ต้ม ๓ เอา ๑ กินมุทกิตมุทคาศแล

๑) ทาองคคชาชเปนหนองแลเปื่อยออกมา เปนหนองน้ำเหลือง ถ้าสตรีเปนคาคออกจากโยนิแลให้เจ็บปวดแสบร้อน เปนกำลัง ทางท่วนหนักท่วนเบาก็ดี เปนเลือดอู่ก็ดี เปนหนองเหน้าก็ดี ถ้าจะแก้ให้เอาใบคนทีสอ ๑ ใบกำเพรา ๑ ใบจิงจื่อ นอย ๑ ใบผักเคษ ๑ ใบเสดา ๑ ใบตำลึงตัวผู้ ๑ ใบตะไคร้หน้า ๑ ใบพุงจาบ ๑ ใบตาลมอน ๑ ใบตาลเสียว ๑ ใบตาลขโมย ๑ เปลือกเพกา ๑ เปลือกพุทรา ๑ เปลือกมะเดื่อทุมพอน ๑ ลูกมเขือซิ่น ๑ รากถั่วถู (ถั่วพู) ๑ ขมิ้นอ้อย ๑ อยาทั้งหมดนี้ตำเอา น้ำสังกะชอนเอาน้ำนมพร้าวไพทอนาน ๑ หลงให้คงแต่น้ำมัน แล้วปรุงตั้งเกลืออม ๑ ดิงเท่า ๑ ผืน ๑ ยาสามสิ่งนี้เอาพอบังครปรุง ลงใส่เถิด ถ้าเปนใส่ลามน้ำหนองนั้นลามไปให้เอาน้ำนมแม้วตำปรุงพิมเสนน้อยนึ่งใส่เถิดหายแล เราได้ทำมากอยู่แล้ว ยาสน เขาเลย (หสช. คัมภีร์ทวารสา ผูก 2 เลขที่ 32)

อธิบาย: คัมภีร์นี้ได้บ่งบอกอย่างชัดเจนถึงโรคที่เกิดจากปัสสาวะผิดปกติของชายและหญิงที่ออกมาเป็นเลือดเป็น หนอง อาการที่เกิดแม้ว่าจะเกิดจากธาตุแปรปรวนไปเหมือนกันก็ตาม แต่ก็มีอาการเรียกชื่อโรคและอาการต่างกัน กล่าวคือถ้า ผู้ชายเรียกเป็นโรคอุปทุม ไสยदान ไสยลาบ อังขสค์ถันทสุต กาลสุต สันณคาค ผ่ายสตรีนั้นเรียกว่า มุตกริต มุตคาค สันคาศฯ ข้ำรวุ กรมิรท คาคเลือด และศิริกานมุท ส่วนอาการที่เกิดกับองคคชาดิเปนหนองเปนแผลเปื่อยและที่โยนิคืออวัยวะเพศหญิง นั้นเกิดหนองเน่าหรือเลือดออกทางทวารเบาจะต้องรักษาด้วยการวางยาสมุนไพรซึ่งเปนสูตรเดียวกัน

แม้ว่าคัมภีร์ทั้งสามเล่มข้างต้นจะมีชื่อต่างกันแต่ก็กล่าวถึงประเมหว่าคืออาการของโรคที่เกิดกับอวัยวะเพศจนทำให้ เกิดอาการแสดงคือปัสสาวะผิดปกติหลายประการ ซึ่งแต่ละประการจะมีคำอธิบายของโรคที่แตกต่างกัน จึงมีการให้ตำรายา รักษาแต่ละประเภทเอาไว้ต่างกัด้วย จึงเห็นได้ชัดเจนว่าเป็นแค่การอธิบายลักษณะอาการของโรคบุรุษและสตรีที่เกิดกับ อวัยวะเพศที่มีอาการต่างกันไปและการใช้ยารักษาที่ต่างกัน แต่ไม่ได้บรรยายอาการหรือกำเนิดแห่งโรคว่าสัมพันธ์กับการร่วม เพศหรือโรคจากเพศสัมพันธ์กันแต่อย่างใดเลย เพราะสาเหตุสำคัญมุ่งอธิบายไปที่ธาตุสมดุคของร่างกายที่ธาตุลมและไฟ ผิดปกติจนก่อให้เกิดอาการขึ้นและใช้ยาขับปรัธาตุในการรักษา ซ้ำยังไม่พบการใช้คาถาอาคมและสิ่งศักดิ์สิทธิ์เหนือธรรมชาติ อื่นใดในการอธิบายและรักษาโรคที่เกิดความผิดปกติที่อวัยวะเพศเหล่านี้เลย

สรุปและข้อเสนอแนะ

การเปลี่ยนแปลงมุมมองของโรคภัยไข้เจ็บของสังคมไทยกามโรคเกิดขึ้นเมื่อรัฐไทยหันมาใช้การแพทย์แผนตะวันตก ในการจัดการกับสุขภาพของประชาชน ดังจะเห็นจุดเปลี่ยนนี้มาตั้งแต่ทศวรรษ 2420 เป็นต้นมาและเห็นชัดเจนเมื่อตั้ง โรงพยาบาลศิริราชขึ้นเป็นแห่งแรกมาทำหน้าที่ดูแลรักษาสุขภาพประชาชนของรัฐที่เลือกใช้การสร้างโรงพยาบาลและการ บำรุงรักษาและควบคุมโรคและความเจ็บป่วย พร้อมกันกับการปฏิรูประบบราชการให้มีหน่วยงานด้านการแพทย์ขึ้นมาอย่าง ชัดเจนของรัฐในทศวรรษ 2430 มาทำหน้าที่ดูแลรักษาความสะอาดและป้องกันควบคุมโรคระบาดที่เป็นปัญหาใหญ่ของเมือง ในสมัยนั้นอย่างอวิชาตโรค (Chatichai Muksong, 2016) ไช้ทรพิชและกาฬโรค เป็นต้น

จากการศึกษาหลักฐานคัมภีร์เวชศาสตร์ในสมัยจาริตของไทยข้างต้นนั้นปรากฏว่าการให้ความหมายของโรคที่ เกี่ยวกักับอวัยวะเพศและเพศสัมพันธ์นั้นได้ถูกอธิบายตามหลักทฤษฎีธาตุของแพทย์แผนไทยเหมือนอย่างกับโรคที่เกิดในอวัยวะ อื่น แต่จะมีการแบ่งอวัยวะเพศของบุรุษและสตรีในการนิยามและให้ความหมายของโรคที่เกิดจากเลือดและลมที่ต่างกันเท่านั้น แต่ไม่มีการอธิบายที่สัมพันธ์กับการมีความสัมพันธ์ทางเพศไม่ว่าจะเป็นประเวณีปกติหรือกับโสเภณีคือคนที่เปนแหล่งแพร่เชื้อ โรคให้กับบุรุษคนที่จะมาร่วมเพศด้วยดังที่ปรากฏขึ้นในราวทศวรรษ 2440 ในการร่างกฎหมายมาควบคุมการค้าโสเภณีของรัฐ ด้วยเหตุผลของการป้องกันโรคติดต่อทางเพศคือร่างพระราชบัญญัติคณิกาภิบาล ร.ศ. 117 (พ.ศ. 2441) จนกระทั่งกฎหมาย

ฉบับนี้ผ่านการร่างเกือบ 10 ปีท้ายที่สุดจึงถูกเปลี่ยนชื่อให้ชัดเจนถึงการป้องกันโรคที่ประกาศใช้ในปี พ.ศ. 2451 ในชื่อ พระราชบัญญัติป้องกันสัณจรโรค ร.ศ. 127 (สจข. ม ร.5 น/6; ตารารัตน์ 2526, 74-76)

การออกพระราชบัญญัติป้องกันสัณจรโรค ร.ศ. 127 ถือเป็นจุดเปลี่ยนครั้งสำคัญของการให้ความหมายของโรคที่เกิดจากการติดต่อกันจากการมีเพศสัมพันธ์ที่ทำให้มีการแพร่เชื้อโรคกันได้ โดยเฉพาะโสเภณีถูกมองด้วยความหมายใหม่ว่าเป็นแหล่งแพร่เชื้อโรค จึงถูกมองอย่างรังเกียจจากการให้ความหมายใหม่ผ่านการเป็นแหล่งโรคที่สัมพันธ์กันกับความเสื่อมทางศีลธรรมทางเพศที่มองว่าการสำสอนทางเพศเป็นมูลเหตุให้เกิดกาโรคระบาดแพร่หลายขึ้น ทั้งยังนับเป็นช่วงทศวรรษเดียวกันกับการยอมรับและแพร่หลายของความรู้เกี่ยวกับทฤษฎีเชื้อโรคที่ทำให้เกิดโรคติดต่อขึ้นและกลายเป็นปฏิบัติการทางด้านการแพทย์สำคัญในรัฐไทย (ชาติชาย 2560, 92-100 ; ทวีศักดิ์ 2550, 90-101) ถึงกับมีการตั้งโรงพยาบาลหญิงหาเงินขึ้นที่พลับพลาไชยในปี 2440 เพื่อตรวจรักษาและควบคุมกาโรคที่ระบาดในหญิงโสเภณีเป็นการเฉพาะ (ทัศนัย 2522, 19)

แต่เดิมนั้นรัฐไทยจะกำกับควบคุมการค้าประเวณีให้ถูกกฎหมายเพื่อผลประโยชน์ทางภาษีมาตั้งแต่รัชกาลที่ 3 เป็นต้นมาและชัดเจนในสมัยรัชการที่ 4 และต้นรัชกาลที่ 5 ที่การออกใบอนุญาตค้าโสเภณีจะต้องเสียภาษีบำรุงถนน ถือว่าเป็นแหล่งรายได้ของรัฐ และการให้โสเภณีขึ้นทะเบียนนั้นก็เพื่อประโยชน์การเก็บภาษีเป็นสำคัญ แม้ว่าจะมีขบวนการเคลื่อนไหวทางศีลธรรมไปทั่วโลกในพุทธศตวรรษที่ 25 และรณรงค์มาถึงการทำให้โสเภณีถูกกฎหมายและรัฐควบคุมมากขึ้นดังที่รัฐสยามให้ที่ปรึกษาชาวอังกฤษเป็นผู้ร่างกฎหมายนี้ขึ้น แต่การมองเป็นหญิงคนชั่วก่อนหน้านั้นจะผ่านแวนทางศีลธรรมที่มีพื้นฐานมาจากมุมมองทางพุทธศาสนาหรือคริสต์โดยมิชชันนารี มากกว่าจะมองว่าเป็นแหล่งแพร่เชื้อโรคที่เกิดจากการมีเพศสัมพันธ์กับโสเภณีที่เป็นโรคและจะแพร่เชื้อโรคให้กับชายที่เกี่ยว ซึ่งเป็นจุดประสงค์ของการตราพระราชบัญญัติป้องกันสัณจรโรค ร.ศ. 127¹ ที่นอกจากจะให้บทบาทรัฐป้องกันการทะเลาะวิวาทจากการตั้งโรงโสเภณีกันเองแล้ว ยังอ้างว่า *“อีกประการหนึ่ง หญิงบางคนป่วยเปนโรค ซึ่งอาจจะติดต่อเนื่องไปถึงผู้ชายที่คบหาสมาคมได้ ก็มีได้มีแพทย์ตรวจตรารักษาโรคร้ายนั้น อาจจะติดเนื่องกันไปจนถึงเปนอันตรายแก่ร่างกายและชีวิตมนุษย์เปนอันมาก...จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตราพระบัญญัติขึ้นไว้สืบไปดังนี้”* (ราชกิจจานุเบกษา 23 มีนาคม 126(2549), 1365) ด้วยการบังคับให้หญิงโสเภณีทุกคนรับการจดทะเบียนจากเจ้าพนักงาน ซึ่งต้องสอบสวนคุณสมบัติ 3 ข้อ (มาตรา 22) คือ อายุเกิน 15 ปี (เปลี่ยนจากร่างเดิม 20 ปี) เป็นผู้สมัครใจด้วยตนเอง และ *“เปนผู้ไม่มีโรคที่จะติดต่อกันได้”* ทั้งเจ้าพนักงานยังมีอำนาจสั่งให้ *“แพทย์ตรวจโรคหญิงนครโสเภณีผู้นั้นเวลาใดเมื่อใดก็ได้”* ซึ่งนายโรงต้องยินยอมเพื่อป้องกันโรคอีกด้วย (สจข. มร.5 น/86) ข้อสังเกตว่าในพระราชบัญญัตินี้ใช้คำว่า *“โรคที่จะติดต่อกันได้”* หรือ *“โรคติดต่อกันได้”* ยังไม่ปรากฏคำว่ากาโรคซึ่งมาปรากฏในกฎหมายครั้งแรกหลังจากนั้น 20 ปีคือในปี 2470 ประกาศกระทรวงมหาดไทยตามพระราชบัญญัติคนเข้าเมืองที่ห้ามคนที่เป็โรค 4 โรคนี้เข้าเมืองคือ โรคเรื้อน ริดสีดวงตา และกาโรค (Venereal Disease) (ราชกิจจานุเบกษา 2470) โดยกาโรคนั้นมีนัยของการตีตราว่าประพฤติดีผิดทางเพศและเสื่อมเสียทางศีลธรรมดังที่ปรากฏว่ากลายเป็นบุคคลต้องห้ามในทางสังคมขึ้นมา ซึ่งจะต้องมีการศึกษากันต่อไป

เมื่อพิจารณาถึงนโยบายของรัฐไทยแล้วจะเป็นว่ารัฐบาลได้ยอมรับการมีโสเภณีไม่ได้เป็นสิ่งผิดหมาย แต่ต้องลงทะเบียนเสียก่อนให้รัฐสามารถจัดเก็บภาษีได้อย่างเต็มเม็ดเต็มหน่วยและรัฐยังสามารถใช้เป็นเครื่องมือควบคุมและป้องกันการแพร่ระบาดของกาโรค อันเป็โรคที่ความหมายเปลี่ยนไปเป็นส่วนหนึ่งของโรคที่เกิดจากการมีเพศสัมพันธ์นอกสมรสอันเป็บรรทัดฐานทางสังคมที่กำลังสร้างสถาบันครอบครัวขึ้นรัฐสมัยใหม่ช่วงเดียวกัน และโสเภณีถูกตีตราให้ความหมายใหม่เป็แหล่งแพร่เชื้อโรคที่เกิดจากการมีเพศสัมพันธ์ผิดบรรทัดฐานทางสังคมที่สร้างขึ้นใหม่ ซึ่งสัมพันธ์กันกับการสร้างมาตรฐานทางศีลธรรมทางเพศที่ไม่เกี่ยวกับพุทธศาสนาโดยตรงแต่เกี่ยวกับการแพทย์แบบวิทยาศาสตร์ขึ้นมาควบคุมทางสังคมในเรื่องเพศที่ศาสนาเคยทำหน้าที่เป็แหล่งอ้างอิงคำอธิบายถึงการประพฤติดีผิดทางเพศมาก่อนหน้านั้นโดยตลอด

¹ พระราชบัญญัติป้องกันสัณจรโรค ร 127 .ศ.ที่ลงป็นนี้เนื่องจากการประกาศใช้ในวันปีใหม่ 127 .ศ.เมษายน ร 1แต่ประกาศในราชกิจจานุเบกษามาตั้งแต่วันที่ ราชกิจจา) 2456 เป็นการประกาศบังคับใช้เฉพาะในเขตกรุงเทพฯ ต่อมาขยายไปยังหัวเมืองในปี (86/มร5น .สจข) มีนาคมแล้ว 23 (2456 นุเบกษา

กิตติกรรมประกาศ

บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของโครงการวิจัยเรื่อง ประวัติศาสตร์สังคมและวัฒนธรรมของโรคระบาดในสังคมไทย: ศึกษากรณีกาฬโรค พุทธศตวรรษที่ 25 จากเงินรายได้ คณะสังคมศาสตร์ ประจำปีงบประมาณ พ.ศ. 2561 และขอขอบคุณ นางสาวชไมพร กกฝ่าย นิสิตภาควิชาประวัติศาสตร์ในความช่วยเหลือค้นข้อมูลในหอจดหมายเหตุแห่งชาติ

เอกสารอ้างอิง

เอกสารยังไม่ได้ตีพิมพ์ของ หสข.

สจข. กรมสุขาภิบาล รัชกาลที่ 5 กระทรวงนครบาล. มร.5 น/86. เรื่องตรวจและป้องกันโรค (ร.ศ. 127)

หสข. คัมภีร์ประเมหะ ตำราเวชศาสตร์, เล่ม 1 เลขที่ 140 มัดที่ 13 ตู 112 ชั้น 1/2 หอสมุดซื้อจากนายด่วน 9 สิงหาคม 2459
สมุดไทยดำ

หสข. คัมภีร์มูจจาซันติลา หมวดเวชศาสตร์ ม.1/ก เลขที่ 1149 มัดที่ 11 ตู 112 ชั้น 3/4

หสข. คัมภีร์ทวารวสา หมวดเวชศาสตร์ ผูก 2 เลขที่ 32 มัดที่ 5 ตู 112 ชั้น 2 หอสมุดฯ ได้มาเมื่อ พ.ศ. 2450.

หนังสือ

ชิมอน เดอ ลาลูแบร์. (2546). **ราชอาณาจักรสยาม จดหมายเหตุลาลูแบร์ฉบับสมบูรณ์**. แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร.

นนทบุรี: ต้นฉบับ.

ทวีศักดิ์ เผือกสม. (2550). **เชื้อโรค ร่างกาย และรัฐเวชกรรม: ประวัติการแพทย์สมัยใหม่ในสังคมไทย**. กรุงเทพฯ

สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ราชบัณฑิตยสถาน. (2550). **กฎหมายตราสามดวงฉบับราชบัณฑิตยสถาน**. กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน.

วิทยานิพนธ์/งานวิจัย

ชาติชาย มุกสงและคณะ. (2560). **รายงานการศึกษาฉบับสมบูรณ์ประวัติศาสตร์และวิวัฒนาการของโรคมาลาเรียใน**

ประเทศไทย. นนทบุรี: กรมควบคุมโรค กระทรวงสาธารณสุข.

ดรรารัตน์ เมตตาริกานนท์. (2526). **โสเภณีกับนโยบายของรัฐบาลไทย พ.ศ. 2411-2503**. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหา

บัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

มธุรส ศิริสถิตย์กุล. (2544). **การเมืองในการสร้างอัตลักษณ์ของกลุ่มผู้ติดเชื้อเอชไอวีในจังหวัดเชียงใหม่**. วิทยานิพนธ์ศิลป

ศาสตรมหาบัณฑิตสาขาวิชาการพัฒนาสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.

ทัศนัย ทองประเสริฐ. (2522). **สวัสดิการของลูกจ้างในโรงพยาบาลของกรมการแพทย์**. วิทยานิพนธ์พาณิชยศาสตร์

มหาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

บทความในวารสาร/หนังสือพิมพ์

จดหมายเหตุสยามไสมย. (2425). เล่มที่ 1 แผ่นสองวันพุธเดือนสิบขึ้นค่ำ 1 ปีมะเมียจัตวาศก 1244.

หนังสือจดหมายเหตุ, เล่ม 1. (1865). บางกอกเดือนหกขึ้นเจ็ดค่ำจุลศักราช 1227 วันที่ 1 พฤษภาคม 1865.

ราชกิจจานุเบกษา. (2449). เล่ม 25 หน้า 1365 วันที่ 23 มีนาคม 126 (2449).

เอกสารอ้างอิง

ราชกิจจานุเบกษา. (2449). เล่ม 24 หน้า 1385 วันที่ 29 มีนาคม 126 (2449).

ราชกิจจานุเบกษา. (2456). เล่ม 30 หน้า 278 วันที่ 14 กันยายน 2456.

ราชกิจจานุเบกษา. (2470). เล่ม 44 หน้า 121 วันที่ 31 กรกฎาคม 2470.

วิชัย โชควิวัฒน์. “เจ้าฟ้ากุ้งประชวรด้วยพระโรคไตกันแม่,” ศิลปวัฒนธรรม, ปีที่ 20 ฉบับที่ 5 (มีนาคม, 2542), 83-90.

ภาษาอังกฤษ

Burnham, John C.. (2005) . **What is medical history**. Cambridge: Polity Press.

Chatichai Muksong. “In the Time of Facing and Fear: The Case of Cholera Breakout in the Siam in the 1880s”. (paper present in 2016 International Symposium on Economics and Social Science – Summer Session, Kyoto: Japan, 12-14 July 2016).